https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 19, Issue 1, No.54, Spring & Summer 2025, pp. 19-39
Received: 25/02/2025 Accepted: 10/06/2025

Examining the Strengths and Weaknesses of Large Language Models in the Analysis of Mystical Texts: Case Study of Rumi's *Neynameh*

Mohammad Behnamfar
Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran
mbehnamfar@birjand.ac.ir

Mohammad Hossein Khosravi
Assistant Professor, Department of Computer and Electrical Engineering, Faculty of Electrical and Computer Engineering, University of Birjand, Birjand, Iran
mohokhosravi@birjand.ac.ir

Abstract
This study investigates the capabilities and limitations of Large Language Models (LLMs)—namely ChatGPT (OpenAI), Google Gemini, and Claude (Anthropic)—in interpreting Persian mystical literature, with a specific focus on *NeyNameh*, the prelude to Rumi's *Masnavi*. Given the symbolic, metaphorical, and spiritual depth of *NeyNameh*, it serves as a suitable benchmark for evaluating the cognitive and interpretative abilities of these AI models. Using a qualitative approach, two primary research questions were posed to the models regarding an interpretation of each verse, and an overall conceptual understanding of *NeyNameh*. The results of the study revealed that while the models performed well in literal paraphrasing, they struggled with deeper symbolic meanings, metaphors, rhetorical devices, and cultural-historical contexts. The study highlights both the potential and current constraints of LLMs in assisting with the analysis of mystical texts, suggesting that collaboration with domain experts and targeted fine-tuning on mystical literature are essential for better performance.

Keywords: Large Language Models, Rumi, *Masnavi*, *NeyNameh*, Mystical Literature, Artificial Intelligence.

Introduction
Mystical literature in Persian, particularly the works of Jalal al-Din Rumi, is rich with metaphysical inquiry, poetic symbolism, and spiritual allegory. These texts are not only poetic expressions but also vehicles for deep philosophical and spiritual teachings. Decoding such literature requires an intricate understanding of Sufi terminology, Islamic philosophy, and centuries of interpretive tradition. *NeyNameh*, the prologue to the *Masnavi*, encapsulates many of these complexities in just 18 verses, making it an ideal focal point for testing the

⁻ Corresponding author
Behnamfar, M. and Khosravi, M. H. (2025). Examining the Strengths and Weaknesses of Large Language Models in the Analysis of Mystical Texts: Case Study of Rumi's Naynameh. *Research on Mystical Literature, 19 (1):* 19-39.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.144470.1901

interpretative capacity of AI models.

In the contemporary era, Artificial Intelligence—particularly Large Language Models—has reshaped the way scholars and readers engage with textual materials. These models offer unprecedented speed and scope in analyzing and generating human-like language. However, their application in interpreting mystically layered texts remains uncertain. To this end, the current study addresses whether LLMs can serve as effective interpretative tools for mystical literature or whether the nuanced nature of such texts exceeds their current capabilities.

Review of Literature

Despite the rapid advancement of large language models (LLMs) in natural language processing, their application in interpreting mystical and spiritual literature—especially Persian Sufi texts—remains largely unexplored. While extensive studies have documented the success of models like GPT-4, Gemini, and Claude in tasks such as summarization, translation, and content generation, little attention has been given to their performance in domains that demand deep metaphysical, symbolic, and cultural understanding. Existing evaluations have mostly addressed surface-level language skills, with very few studies assessing how LLMs handle the intricacies of poetic metaphor, intertextuality, or theological nuance embedded in mystical writings. Persian mystical poetry particularly that of Rumi, presents unique interpretative challenges, such as layered symbolism, historical context, and allusions to Qur'anic concepts—areas where AI models have yet to be rigorously tested.

The intersection of artificial intelligence and the humanities is still an emerging field, and within that, the subdomain of AI-assisted mystical literature analysis is virtually untouched. Although scholars have begun exploring how AI can aid in literary analysis more broadly, most applications have been limited to Western texts or to tasks that involve basic linguistic patterns rather than interpretative depth. The absence of targeted studies on LLM performance with Persian mystical texts such as ***NeyNameh*** suggests a significant research gap. This study aims to fill the mentioned void by critically assessing the strengths and limitations of state-of-the-art LLMs in understanding and interpreting a foundational piece of Sufi literature, thereby contributing to both digital humanities and AI evaluation in non-Western cultural contexts.

Methodology

This research adopts a qualitative, interpretive methodology. Three state-of-the-art LLMs—ChatGPT (GPT-4 Turbo), Google Gemini (Flash 2), and Claude (3.5 Sonnet)—were selected based on their linguistic proficiency and accessibility to Persian speakers. Each model was presented with two prompts: (1) a request for line-by-line interpretation of the 18 verses of *NeyNameh*, and (2) a request for an overall conceptual analysis of the entire text. Responses were evaluated using three criteria: literal comprehension, symbolic/metaphorical interpretation, and sensitivity to cultural-literary context. Each response was analyzed comparatively, with special attention to the depth of engagement with mystical concepts.

Results

The results of the current study showed that all three LLMs performed adequately in producing literal, surface-level paraphrases of the verses. Models like ChatGPT and Gemini were particularly fluent in rendering basic meanings and even recognized some symbolic aspects, such as interpreting the reed (ney) as the human soul or spiritual longing. Claude, in contrast, tended to produce more literal translations and lacked interpretative depth, especially in its "formal" mode of response.

However, none of the models showed strong competence in detecting rhetorical devices such as irony, jinas (pun), or literary devices like mura'at al-nazir (associative symmetry). Symbolic complexity—for example, distinguishing the dual meaning of "ni" as both a musical instrument and a metaphor for spiritual emptiness—was often underexplored or missed entirely.

The failure to detect vertical coherence among verses (i.e., sequential, thematic, or philosophical progression between them) was another key shortcoming. Most models interpreted verses in isolation, missing their collective significance. For example, the progression from existential pain to divine reunion, central to *NeyNameh*, was not fully appreciated or articulated in their responses.

Moreover, the models lacked cultural-historical sensitivity. References to Qur'anic verses, Sufi symbolism, and classical Persian literary tradition were either glossed over or omitted. These findings underline the limitations of general-domain LLMs in engaging with richly layered mystical literature, while also showcasing their potential as introductory tools when guided by expert supervision.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال نونزدهم، شمارهٔ اول، پیاپی ٥٤، ١٤٠٤، صص. ١٩-٣٩
تاریخ وصول: ١٤٠٣/١٢/٧ تاریخ پذیرش: ١٤٠٤/٣/٢٠

مقاله پژوهشی

بررسی قوت‌ها و ضعف‌های مدل‌های زبانی بزرگ در تحلیل متون عرفانی (مطالعهٔ موردی نی‌نامهٔ مولوی)

محمد بهنام‌فر[-]، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
mbehnamfar@birjand.ac.ir
محمدحسین خسروی، استادیار دانشکده مهندسی برق و کامپیوتر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
mohokhosravi@birjand.ac.ir

چکیده
امروزه هوش مصنوعی نقشی پررنگ و گسترده در پژوهش ایفا می‌کند، اما به‌کارگیری این فناوری در تحقیقات ادبی، به‌ویژه متون عرفانی که ذاتاً پیچیدگی‌ها و ظرافت‌های خاص خود را دارند، دشوار و شاید غیرممکن به نظر برسد. ازاین‌رو، پژوهش حاضر بر آن است نقاط قوت و ضعف هوش مصنوعی را در فهم متون عرفانی ارزیابی کند. بدین‌منظور، توانایی سه مدل زبانی بزرگ شامل ChatGPT، Google Gemini و Claude در تحلیل و تفسیر متون عرفانی فارسی، با تمرکز بر نی‌نامهٔ مولانا، بررسی شد. نی‌نامه به‌دلیل مفاهیم نمادین، استعاره‌های پیچیده و لایه‌های معنوی عمیق، به‌مثابه معیاری برای سنجش توان ادراکی این مدل‌ها انتخاب شد. روش پژوهش به‌صورت کیفی و با طرح دو پرسش انجام گرفت: درک و تفسیر تک‌تک ابیات نی‌نامه و برداشت کلی از مفاهیم این اشعار. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مدل‌های زبانی بزرگ در ارائهٔ معانی تحت‌اللفظی عملکرد خوبی دارند؛ اما در درک استعاره‌ها، مفاهیم نمادین و زمینه‌های فرهنگی، ادبی و تاریخی متن با چالش‌هایی جدی روبرو هستند. افزون‌بر این، این مدل‌ها در فهم ارتباطات عمودی ابیات و شگردهای بلاغی همچون ایهام و جناس ناتوان هستند. درنهایت، این مقاله ضمن تأکید بر نقاط قوت این مدل‌ها مانند سرعت تحلیل متون، بر لزوم بهبود آنها ازطریق آموزش با داده‌های تخصصی عرفانی و همکاری میان متخصصان هوش مصنوعی و پژوهشگران ادبی تأکید می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که هوش مصنوعی می‌تواند به‌عنوان ابزاری مکمل برای تسهیل درک ادبیات عرفانی به کار گرفته شود؛ اما برای دستیابی به تحلیل‌های عمیق‌تر نیازمند بهینه‌سازی‌های جدی است.

واژه‌های کلیدی: مدل‌های زبانی بزرگ، مولوی، مثنوی معنوی، نی‌نامه، ادبیات عرفانی و هوش مصنوعی

[-] مسؤول مکاتبات

بهنام‌فر، محمد و خسروی، محمدحسین . (١٤٠٤). بررسی قوت‌ها و ضعف‌های مدل‌های زبانی بزرگ در تحلیل متون عرفانی: مطالعه ی موردی نی‌نامه‌ی مولوی، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، *١٩(١)*:١٩ -٣٩.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0)

10.22108/jpll.2025.144470.1901

۱- مقدمه

ادبیات عرفانی همواره بستری عمیق برای کاوش در پرسش‌های اساسی بشری درباره هستی، عشق، وحدت و رابطه انسان با خداوند بوده است. این ادبیات، که با استعاره‌ها، نمادها و زبان شاعرانه بیان می‌شود، از معانی ظاهری فراتر می‌رود و تفسیرهای چندلایه‌ای از حقیقت ارائه می‌دهد. زبان عارفان زبانی ویژه و رمزآلود است و ازآنجاکه عارفان از حالاتی سخن می‌گویند که توصیف‌پذیر نیست، به تعابیری متوسل می‌شوند که ساختهٔ ذهن و فکر و روح خود آن‌هاست. این زبانی رمزی و غیرمعتاد است و سبب این امر نیز بی‌انتهایی معانی و گاه پوشیدگی مفهوم است (ناصح، ۱۳۷۱، ص. ۵۰۲).

باری، مولوی خود نیز درخصوص پوشیدگی مفاهیم عرفانی می‌گوید:

یا تو پنداری که حرف مثنوی — چون بخوانی رایگانش بشنوی
یا کلام حکمت و سر نهان — اندر آید زغبه در گوش و دهان
اندر آید لیک چون افسانه‌ها — پوست بنماید نه مغز دانه‌ها
در سر و رو در کشیده چادری — رو نهان کرده ز چشمت دلبری

(مولوی، ۱۳۶۴، ج. ۴/۳۴۶۴-۳۴۵۹)

به‌هرروی، ادبیات عرفانی فارسی، به‌ویژه آثار شاعرانی همچون مولانا، جایگاهی منحصربه‌فرد در ادبیات جهانی دارد. نی‌نامه، مقدمهٔ مثنوی معنوی مولانا، نمونه‌ای برجسته از این غناست که خواننده را ازطریق نماد نی به عالم اشتیاق معنوی و خودشناسی دعوت می‌کند. بااین‌حال، درک چنین آثاری ساده نیست. پیچیدگی‌های تاریخی، فرهنگی، زبانی و معنوی این متون مستلزم دانش عمیق و زمینه‌ای است. این مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که آیا فناوری‌های مدرن همچون مدل‌های زبانی بزرگ[1] در حوزهٔ دانش هوش مصنوعی[2] می‌توانند در تفسیر این متون عمیق و پیچیده یاری‌رسان باشند؟

هوش مصنوعی در سال‌های اخیر نحوهٔ تعامل با متون را دگرگون کرده است. مدل‌های زبانی بزرگ مانند ChatGPT، Google Gemini و Anthropic ابزارهای قدرتمندی در زمینه‌هایی مانند ترجمه، خلاصه‌سازی و تحلیل متون هستند. توانایی آن‌ها در پردازش حجم عظیمی از داده‌های زبانی، امکان شناسایی الگوها، روابط و تولید متون شبیه به زبان انسان را فراهم کرده‌اند. به نظر می‌رسد در حوزهٔ ادبیات عرفانی، مدل‌های زبانی بزرگ می‌توانند شکاف میان متون سنتی و مخاطبان مدرن را پر کنند، مفاهیم پیچیده و اسرارآمیز را برای طیف وسیع‌تری از مخاطبان دریافتنی سازند و مطالعات تطبیقی میان فرهنگ‌ها و سنت‌های مختلف را تسهیل کنند. با این‌حال، کاربرد آن‌ها در این حوزه با چالش‌هایی همراه است. ادبیات عرفانی به‌طور ذاتی از تحلیل‌های سطحی فراتر می‌رود و اغلب معنای واقعی خود را در آنچه گفته نشده یا به‌طور ضمنی بیان شده است، می‌یابد. این ویژگی‌ها ممکن است برای مدل‌هایی که بر الگوهای آماری و داده‌های صریح متکی هستند، دشوار باشد.

این مقاله با تمرکز ویژه بر نی‌نامهٔ مولانا به بررسی تعامل بین مدل‌های زبانی بزرگ و ادبیات عرفانی می‌پردازد. هدف آن پاسخ به پرسش‌هایی از این قبیل است: مدل‌های زبانی چه نقاط قوتی در تحلیل و تفسیر متون عرفانی دارند؟ در کنار این نقاط قوت، چه محدودیت‌هایی به‌ویژه در درک لایه‌های عمیق‌تر، نمادین و معنوی این آثار دارند؟ چگونه می‌توان

---

[1]. Large Language Models
[2]. Artificial Intelligence

استفاده از این مدل‌ها را در این حوزه بهبود بخشید تا نتایج آن‌ها با ظرافت‌های فکری عرفانی هماهنگ‌تر شود؟ با بررسی این جنبه‌ها، مقالهٔ حاضر به گفت‌وگوهای جاری دربارهٔ نقش هوش مصنوعی در علوم انسانی کمک می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه این فناوری‌ها می‌توانند مکمل تخصص انسانی در درک و تحلیل ادبیات عرفانی باشند. با بررسی تلاقی ادبیات عرفانی و مدل‌های زبانی بزرگ، این مقاله نه‌تنها به گفتمان علمی دربارهٔ کاربردهای هوش مصنوعی در علوم انسانی کمک می‌کند، بلکه به پژوهشگران، اساتید و علاقه‌مندان یاری می‌رساند تا از این فناوری برای درک عمیق‌تر ابعاد شاعرانه و معنوی آثاری همچون نی‌نامه استفاده کنند.

۲- روش‌شناسی پژوهش

رویکرد منتخب برای انجام این پژوهش، رویکرد کیفی است. بنا بر این رویکرد، عمق تفسیرهای متنی و معنایی سه مدل زبانی بزرگ از نی‌نامهٔ مولانا بررسی و تحلیل شده است. مدل‌های زبانی انتخاب‌شده برای بررسی، سه مدل زبانی بزرگ ChatGPT از شرکت OpenAI، Gemini از شرکت Google و Claude 3.5 Sonnet محصول شرکت Anthropic است. دلیل اصلی در انتخاب این مدل‌های زبانی رواج بیشتر آنها در میان پارسی‌زبان‌ها، سهولت بیشتر دسترسی به نسخه‌های بروزشدهٔ این مدل‌های زبانی و توان بالای فهم و تفسیر متن توسط این مدل‌های زبانی در آخرین ارزیابی‌های مقایسه‌ای موجود بود. شایان ذکر است که پاسخ تولیدشده توسط مدل زبانی Claude 3.5 Sonnet بسته به نظر کاربر می‌تواند در قالب‌های مختلف بیانی ارائه شود. در این پژوهش دو قالب توضیحی[1] و رسمی[2]، که بیشتر در مجامع دانشگاهی استفاده می‌شوند، بررسی و مقایسه شده‌اند. در بخش سوم این مقاله، مدل‌های زبانی گفته‌شده با جزئیات بیشتر معرفی خواهند شد.

برای بررسی دقت مدل‌های زبانی مذکور در فهم و تفسیر نی‌نامهٔ مولانا از دو پرسش مجزا استفاده شد. در پرسش اول، فهم و برداشت کلی و جامع هریک از این مدل‌های زبانی از نی‌نامه مورد پرسش قرار گرفت. در پرسش دوم، از مدل‌های زبانی خواسته شد تفسیر و برداشت خود از هریک از ابیات نی‌نامه را به‌صورت مجزا بیان کنند.

برای سنجش توان ادراکی مدل‌های زبانی مزبور، از معیارهای ارزیابی زیر استفاده شد:

- فهم تحت‌اللفظی (ترجمه و بازنویسی).
- تفسیر نمادین (استعاره‌ها و تمثیل‌ها).
- درک زمینهٔ فرهنگی و ادبی.

۳- مروری بر مدل‌های زبانی بزرگ

مدل‌های زبانی بزرگ[3] سیستم‌های پیشرفتهٔ هوش مصنوعی هستند که بر روی مجموعه‌داده‌های عظیمی از متن آموزش دیده‌اند تا زبان انسانی را درک، تولید و پردازش کنند. این مدل‌ها بر پایهٔ معماری‌های یادگیری عمیق، به‌ویژه مدل‌های «تبدیل‌کننده»[4] طراحی شده‌اند که از سازوکاری به نام «توجه»[5] بهره می‌برند (Vaswani et al., 2017). این مدل‌ها

[1]. Explanatory
[2]. Formal
[3]. Large Language Models (LLM)
[4]. Transformer
[5]. Attention

نمایانگر پیشرفتی عظیم در حوزهٔ پردازش زبان طبیعی[1] هستند و قابلیت‌هایی نظیر تولید متن (ایجاد متونی روان و مرتبط با زمینه)، ترجمهٔ زبان‌ها، پاسخ‌گویی به پرسش‌ها (پاسخ به پرسش‌ها با اطلاعات استخراج‌شده از داده‌های آموزشی) و نگارش خلاقانه (تولید اشعار، داستان‌ها و حتی نوشته‌های فلسفی) را ارائه می‌دهند. مدل‌های یادشده با استفاده از روابط آماری میان کلمات و عبارات موجود در داده‌های آموزشی، پیش‌بینی و تولید توالی‌های متنی را انجام می‌دهند.

در پژوهش حاضر قابلیت‌های سه مدل زبانی مطرح در تحلیل متون عرفانی و به‌طور خاص تحلیل نی‌نامهٔ مثنوی معنوی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در ادامه، ضمن معرفی هریک از این سه مدل زبانی، شرح مختصری از آن‌ها نیز ارائه شده است.

۳-۱ مدل زبانی GPT 4-Turbo

GPT 4-Turbo از شناخته‌شده‌ترین مدل‌های زبانی بزرگ است که شرکت OpenAi در نوامبر سال ۲۰۲۳م. آن را معرفی کرد و توسعه داد. این مدل زبانی بر پایهٔ معماری «تبدیل‌کنندهٔ از پیش آموزش‌دیدهٔ مولد»[2] تولید شده و به‌واسطهٔ پردازش داده‌های گستردهٔ متنی از منابع متنوع، توانایی درک و تولید پاسخ‌های متنی طبیعی و شبیه به انسان را دارد (Roumeliotis & Tselikas, 2023). از مهم‌ترین ویژگی‌های کلیدی این مدل زبانی بزرگ می‌توان به تعاملات چندگانه و متنوع، حفظ انسجام در گفت‌وگوهای چندمرحله‌ای و قابلیت تنظیم برای کاربردهای خاص مانند آموزش، کدنویسی و تولید محتوای خلاقانه اشاره کرد. نسخه‌های متنوعی از این مدل زبانی معرفی شده که بنا به سطح استفاده و هزینهٔ پرداختی، گستره‌ای از ویژگی‌ها را ارائه می‌دهند. در این پژوهش از روبات چت ChatGPT بر پایهٔ مدل زبانی بزرگ GPT 4-Turbo استفاده شده است. این نسخه از ChatGPT، برای عرضه به‌صورت «رابط برنامه‌نویسی کاربردی»[3] طراحی شده است؛ اما نسخهٔ رایگان آن از وب‌سایت رسمی ChatGPT[4] در دسترس است. در ادامه، این مقاله به‌سبب سهولت در نوشتار و خوانش، به‌جای مدل زبانی GPT 4-Turbo از ChatGPT 4 یا فرم مختصرتر ChatGPT استفاده کرده است.

۳-۲ مدل زبانی Google Gemini

Gemini یک خانوادهٔ پیشرفته از مدل‌های زبانی است که توسط Google DeepMind توسعه یافته است. این مدل زبانی افزون‌بر متن، تصاویر، صداها، ویدئوها و کدها را نیز می‌تواند درک و تولید کند و به‌این‌ترتیب قادر است طیف وسیعی از وظایف را به‌طور مؤثرتری نسبت به سایر مدل‌های زبانی سنتی انجام دهد و امکان انجام کارهایی مانند پاسخ‌دادن به پرسش‌هایی دربارهٔ تصاویر یا خلاصه‌سازی اطلاعات پیچیده را فراهم آورد (Gemini Team, 2023). رابط چت‌بات[5] Gemini که پیش‌تر با نام Bard شناخته می‌شد، در جایگاه رقیب مستقیم دیگر چت‌بات‌ها مانند ChatGPT عمل می‌کند و در پلتفرم‌های مختلفی ازجمله اندروید و iOS در دسترس است. این مدل زبانی در چندین نسخه منتشر شده است؛ نسخهٔ ۱٫۰ که در دسامبر ۲۰۲۳م. معرفی شد و شامل سه مدل Ultra (برای وظایف پیچیده)، مدل Pro (برای طیف وسیعی از کاربردها) و مدل Nano (برای درخواست‌های سبک و روی گوشی) بود. نسخهٔ ۱٫۵ نیز در فوریه ۲۰۲۴م. راه‌اندازی

---

1. Natural Language Processing (NLP)
2. Generative Pre-trained Transformer (GPT)
3. Application Programming Interface (API)
4. http://chatgpt.com available on February 1, 2025
5. Chatbot

شد و قابلیت‌های بهبودیافته‌ای را ازطریق پیشرفت‌های فنی و افزایش اندازهٔ پنجرهٔ زمینه برای پردازش اطلاعات ارائه داد. در این پژوهش از نسخهٔ Gemini Flash 2 استفاده شد.[1]

۳-۳ مدل زبانی Claude

Claude مدل زبانی بزرگی است که توسط استارتاپ آنتروپیک (Anthropic) توسعه یافت و در مارس ۲۰۲۳م. معرفی شد (Drapkin, 2023). این مدل به‌دلیل توانایی‌های پیشرفته‌اش در پردازش زبان طبیعی و تولید متن، به‌سرعت در کانون توجه قرار گرفت. از ویژگی‌های کلیدی Claude می‌توان به درک عمیق زبان و حفظ انسجام منطقی در گفت‌وگوهای طولانی، خودداری از ارائهٔ پاسخ‌های غیراخلاقی یا غیردقیق، قابلیت‌های چندرسانه‌ای و توانایی تجزیه‌وتحلیل تصاویر، انعطاف‌پذیری و انجام وظایف متنوع (مانند تولید محتوا، پاسخ به پرسش‌ها، ترجمهٔ زبان، تصحیح گرامری و حتی برنامه‌نویسی) اشاره کرد. این مدل زبانی قابلیت شخصی‌سازی دارد و کاربران می‌توانند با هدف بهترین بهره‌وری آن را براساس نیازهای خاص خود تنظیم کنند. اولین نسخهٔ این مدل زبانی در مارس ۲۰۲۳م. منتشر شد و باوجود توانمندی‌های زیاد در تولید متن؛ اما در زمینه‌هایی مانند ریاضیات و برنامه‌نویسی ضعف‌هایی داشت. نسخهٔ Claude Instant سبک‌تر و سریع‌تر از نسخهٔ ۱ برای کاربردهایی با نیاز به پاسخ‌های سریع طراحی شده بود. Claude 3 قابلیت‌های پیشرفته‌تری دارد و می‌تواند تصاویر را تجزیه‌وتحلیل کند. Claude 3.5 Sonnet نسخه‌ای است که در ژوئن ۲۰۲۴م. عرضه شد و استاندارد جدیدی را در هوش مصنوعی معرفی کرد. این نسخه عملکرد بهتری نسبت به نسخه‌های قبلی و مدل‌های رقبا ارائه می‌دهد.

در پژوهش حاضر نسخه Claude 3.5 که به‌طور رایگان ازطریق وب‌سایت[2] این مدل زبانی در دسترس است به کار گرفته شد. این نسخه این امکان را فراهم می‌کند که بتوان در قالب‌های متعددی پرسش و پاسخ را انجام داد. به‌طور خاص در این پژوهش از دو قالب توضیحی[3] و رسمی[4] استفاده شد. سبک توضیحی به‌منظور ارائهٔ پاسخ‌های دقیق و آموزشی طراحی شده و هدف آن روشن‌کردن مفاهیم، توضیح فرایندها و افزایش درک کاربران است. در این سبک، لحن و زبان بیشتر محاوره‌ای است که آن را برای کاربرانی که به‌دنبال توضیحات عمیق یا مواد آموزشی هستند، مناسب می‌سازد. ازحیث محتوا نیز پاسخ‌ها معمولاً شامل مثال‌ها، تشبیهات و استدلال‌های جامع برای اطمینان از وضوح آنها هستند. این سبک ممکن است ایده‌های پیچیده را به اجزای ساده‌تر تقسیم کند تا فهم آن‌ها آسان‌تر شود.

ازطرف‌دیگر، در سبک رسمی، هدف ارتباطات حرفه‌ای است. این سبک برای وضعیت‌هایی مناسب است که نیاز به لحن جدی‌تری دارند، مانند گزارش‌های تجاری یا نوشتارهای علمی. زبان استفاده‌شده در این سبک بیشتر متین و ساختارمند است. این سبک از اصطلاحات محاوره‌ای پرهیز می‌کند و بر روی وضوح تمرکز دارد؛ درحالی‌که رفتاری حرفه‌ای را حفظ می‌کند. پاسخ‌ها مختصرند، خوب سازماندهی شده‌اند و ممکن است برخی از جزئیات توضیحی موجود در سبک توضیحی را حذف کنند. تأکید بر ارائهٔ اطلاعات به‌صورت کارآمد بدون توضیحات اضافی است.

---

1. https://gemini.google.com/app available on February 1, 2025
2. https://claude.ai available on February 1, 2025
3. Explanatory
4. Formal

٤- مطالعهٔ موردی: نی‌نامهٔ مثنوی معنوی

نی‌نامه از شاهکارهای ادب فارسی و به‌طور خاص ادبیات عرفانی است. مولوی بزرگ‌ترین شاعر عارف جهان است که او را نمایندهٔ واقعی تفکر ایرانی می‌دانند (خلیفه، ۱۳۵۶، ص. یازده). ازطرفی برخی از محققان، مثنوی را بزرگ‌ترین اثر عرفانی عالم در تمام اعصار نامیده‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۴، ص. ۱۲) و نی‌نامه نیز زبده و خلاصهٔ مثنوی است و درواقع همهٔ شش دفتر مثنوی شرح و تفسیر این هیجده بیت است. به گفتهٔ شادروان زرین‌کوب «تمام اجزای مثنوی دنبالهٔ تطویل نی‌نامه است که شوق و درد روح و به‌خصوص اشتیاق جان عارف را برای آنچه بازگشت به مبدأ محسوب است و صوفیه آن را فنا می‌خوانند به بیان می‌آورد و به نالهٔ نی و آنچه نی به زبان حال در سوز و درد خویش پنهان و آشکار می‌دارد معنی و حیات می‌بخشد» (زرین‌کوب، ۱۳۷۴، ص. ۴۸). غنای ادبی این بخش درخشان از مثنوی معنوی در کنار معانی عرفانی والای آن سبب شد به‌مثابه معیاری برای سنجش توانایی درک و فهم مدل‌های زبانی بزرگ ــ که شرح‌شان در قسمت قبل رفت ــ مورد استفاده قرار گیرد.

از مدل‌های زبانی گفته‌شده دو پرسش به شرح زیر مطرح شد:

پرسش اوّل: «از هریک از ابیات نی‌نامه به شرح زیر چه درک و فهمی داری؟ معنا و مفهوم هر بیت و درک خود از آن بیت را به‌صورت جداگانه بیان کن».

پرسش دوّم: «درک و فهم کلی تو از ابیات نی‌نامه چیست؟ این ابیات دربردارندهٔ چه معانی و مفاهیمی هستند؟»

پس از طرح هر پرسش، ۱۸ بیت نی‌نامه نیز به‌عنوان ورودی به مدل زبانی ارائه شد.

در ادامه، پاسخ هریک از مدل‌های زبانی گفته‌شده به این دو پرسش به‌همراه ارزیابی و سنجش آن پاسخ‌ها آورده شده‌اند. توان ادراکی این مدل‌ها ازحیث سه سنجهٔ «فهم تحت‌اللفظی»، «تفسیر نمادین (استعاره‌ها و تمثیل‌ها)»، «درک زمینهٔ فرهنگی و ادبی» ارزیابی شده و سپس، پس از درج پاسخ هریک از مدل‌های زبانی به پرسش‌های مطرح‌شده، نتایج این ارزیابی‌ها ارائه شده‌اند.

٤-١ پرسش اول:

«از هریک از ابیات نی نامه به شرح زیر چه درک و فهمی داری؟ معنا و مفهوم هر بیت و درک خود از آن بیت را به‌صورت جداگانه بیان کن».

بیت ۱: بشنو این نی چون شکایت می‌کند / از جدایی‌ها حکایت می‌کند.

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	نی سمبلی از انسان است که از اصل خود جدا شده است. صدای نی شکایتی است از دوری و جدایی که حکایتگر غم‌ها و دردهای انسان در فراق از خالق است.
Claude (Explanatory)	به صدای این نی گوش کن که چگونه شکایت می‌کند و از جدایی‌ها داستان می‌گوید.
Claude (Formal)	بشنو که این نی چگونه شکایت می‌کند و از جدایی‌ها سخن می‌گوید.
Gemini 2.0	مولانا با این بیت از زبان نی، که نمادی از انسانِ دورافتاده از اصل خویش است، سخن می‌گوید. نی از جدایی از نیستان (جایگاه اصلی خود) شکوه می‌کند و این جدایی، تمثیلی از دوری انسان از خداوند یا عالم معناست.

ارزیابی: از منظر سنجهٔ «فهم تحت‌اللفظی» مدل‌های ChatGPT و Gemini بازنویسی درست و کامل به‌همراه توضیحات اضافه ارائه کرده‌اند؛ حال آنکه دو گونه مدل Claude فقط به ترجمه‌ای تحت‌اللفظی قناعت کرده است. ازحیث «تفسیر نمادین (استعاره‌ها و تمثیل‌ها)» نیز مدل‌های ChatGPT و Gemini به نماد «نی» (انسان از اصل جداشده) اشاره کرده‌اند؛ درحالی‌که دو گونه مدل Claude به این نماد هیچ اشاره‌ای نکرده است. از جهت زمینه‌های فرهنگی و ادبی در دو گونهٔ مدل Claude هیچ اشاره‌ای به این زمینه‌ها نشده است؛ اما در مدل‌های ChatGPT و Gemini فقط اشارهٔ کوتاهی به دوری انسان از خداوند دیده می‌شود، حال آنکه سبب انتخاب «نی»، شباهت‌های انسان کامل به «نی» و زمینه‌های قرآنی و روایی جدایی انسان از خداوند است که بازگشت به او در همهٔ مدل‌ها مغفول مانده است.

بیت ۲: کز نیستان تا مرا ببریده‌اند / در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند.

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	نی که از نیستان (محل اصلی خود) جدا شده، همچون انسانی که از خداوند و جهان ملکوت دور افتاده است، ناله می‌کند و این ناله درد جدایی را برای همه آشکار می‌سازد.
Claude (Explanatory)	از زمانی که مرا از نیستان (محل رویش نی‌ها) جدا کرده‌اند، از صدای ناله‌ام همهٔ مردم (زن و مرد) گریه کرده‌اند.
Claude(Formal)	از زمانی که مرا از نیستان جدا کرده‌اند، از صدای ناله‌ام مرد و زن گریسته‌اند.
Gemini 2.0	از زمانی که نی از نیستان جدا شده و به‌صورت ساز درآمده، ناله‌های آن (صدای نی) باعث تأثر و اندوه همگان شده است. این ناله، نالهٔ فطری انسان در فراق از مبدأ خود است.

ارزیابی: به‌لحاظ «فهم تحت‌اللفظی» در مدل ChatGPT مصرع دوم این بیت به‌درستی فهم نشده است. دو گونهٔ مدل Claude بازنویسی‌ای ارائه کرده‌اند که تا حدودی به ترجمهٔ تحت‌اللفظی نزدیک است. مدل Gemini بازنویسی درستی به‌همراه توضیحات لازم ارائه کرده است. از منظر «تفسیر نمادین» در مدل‌های ChatGPT و Gemini به‌صورت غیرمستقیم به نماد نیستان اشاره شده است. ChatGPT نیستان را خداوند و جهان ملکوت گرفته و Gemini آن را به مبدأ انسان تعبیر کرده است.

بیت ۳: سینه خواهم شرحه‌شرحه از فراق / تا بگویم شرح درد اشتیاق

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	برای بیان درد دوری و اشتیاق به وصل، باید قلبی سوخته و شکسته از عشق داشت. بدون این حالت، فهم و بیان این درد ممکن نیست.
Claude (Explanatory)	سینه‌ای پاره‌پاره از درد دوری می‌خواهم تا بتوانم شرح درد اشتیاق و دلتنگی را بیان کنم.
Claude (Formal)	سینه‌ای پاره‌پاره از درد فراق می‌خواهم تا بتوانم شرح درد اشتیاق را بیان کنم.
Gemini 2.0	مولانا سینه‌ای پاره‌پاره از درد فراق می‌خواهد تا بتواند شرح کاملی از درد اشتیاق به وصال را بیان کند. این بیانگر عمق و شدت این درد است.

ارزیابی: از منظر «فهم تحت‌اللفظی» بازنویسی در مدل‌های ChatGPT و Gemini درست و کامل است، هرچند آخرین جملهٔ ارائه‌شده در مدل Gemini زاید است. بازنویسی‌های هر دو گونهٔ مدل Claude نیز ترجمهٔ تحت‌اللفظی است. تکیهٔ مولوی در این بیت بر تجانس روحی و سنخیت است؛ اما هیچ‌کدام از مدل‌ها به این زمینهٔ فرهنگی اشاره‌ای نکرده‌اند. بی‌توجهی به تجانس معنوی انسان‌ها براساس قاعدهٔ جنسیت که «الجنسیهٔ علهٔالضم» (برای تفصیل بیشتر ر.ک: فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۳۳۴) سبب درک سطحی بیت «سینه خواهم شرحه‌شرحه از فراق / تا بگویم شرح درد اشتیاق» شده است.

بیت ٤: هرکسی کو دور ماند از اصل خویش / باز جوید روزگار وصل خویش

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	هر موجودی که از اصل و منشأ خود جدا شود، به‌دنبال بازگشت به آن می‌گردد. این بازگشت، نمادی از تلاش انسان برای وصل به خداوند است.
Claude (Explanatory)	هرکسی که از اصل و ریشهٔ خود دور بماند، دوباره در جست‌وجوی زمان پیوستن به اصل خود برمی‌آید.
Claude (Formal)	هرکسی که از اصل خود دور بماند، دوباره به‌دنبال زمان وصال خود می‌گردد.
Gemini 2.0	هرکسی که از اصل و مبدأ خود دور افتاده باشد، همواره در جست‌وجوی بازگشت و وصال به آن است. این یک قانون کلی برای تمام موجودات است.

ارزیابی: مدل‌های ChatGPT و Gemini بازنویسی درست و کامل به‌همراه توضیحات تکمیلی ارائه کرده‌اند؛ اما دو گونهٔ مدل Claude فقط ترجمه‌ای تحت‌اللفظی ارائه داده‌اند. بازگشت هرچیزی به اصل خود (کل شیء یرجع الی اصله) و آیهٔ استرجاع (انا لله و انا الیه راجعون) زمینهٔ فهم دقیق این بیت است که در هیچ‌یک از این مدل‌ها به آن اشاره نشده است.

بیت ٥: من به هر جمعیتی نالان شدم / جفت بدحالان و خوش‌حالان شدم

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	من در هر جمع و گروهی که حضور یافتم، ناله و غم خود را آشکار کردم و با افراد مختلف، چه خوشحال و چه غمگین، همراه شدم.
Claude (Explanatory)	من در میان هر گروهی ناله سر دادم و همنشین غمگینان و شادمانان شدم.
Claude (Formal)	من در هر جمعیتی ناله سر دادم و همنشین غمگینان و شادان شدم.
Gemini 2.0	نی (انسان) در هر جمعی حاضر شده و با هر دو گروه، چه غمگین و چه شاد، همدردی کرده است. این نشان از جامعیت و فراگیری پیام نی دارد.

ارزیابی: مدل زبانی ChatGPT بازنویسی دقیقی ارائه نکرده است. منظور از خوشحال و بدحال، خوشحال و غمگین ظاهری نیست، بلکه عارفان و غیرعارفان است. عدم فهم زمینهٔ فرهنگی و تخصصی متن باعث این بدفهمی شده است. در دو گونهٔ مدل Claude نیز بازنویسی نادرست و نامفهوم است. مدل Gemini نیز بازنویسی دقیقی ندارد. بدفهمی خوش‌حالان و بدحالان در این مدل زبانی هم وجود دارد.

بیت ٦: هرکسی از ظن خود شد یار من / از درون من نجست اسرار من

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	هرکس براساس برداشت و تصور شخصی خود با من همراه شد؛ اما هیچ‌کس به عمق حقیقت من و اسراری که در درونم نهفته است دست نیافت.
Claude (Explanatory)	هرکسی از روی گمان و برداشت خود با من دوست شد؛ اما هیچ‌کس به‌دنبال کشف رازهای درونی من نبود.
Claude (Formal)	هرکسی از گمان خود با من دوست شد؛ اما کسی به دنبال اسرار درونی من نگشت.
Gemini 2.0	هرکس از دیدگاه و برداشت خود با نی (انسان) همراه شده؛ اما هیچ‌کس به اسرار و حقیقت درونی آن پی نبرده است.

ارزیابی: مدل ChatGPT و دو گونهٔ مدل Claude بازنویسی درستی ارائه داده‌اند؛ اما در بازنویسی تولیدشده توسط مدل Gemini واژهٔ ظن را به معنای دیدگاه و برداشت گرفته است که دقیق نیست.

بیت ۷: سر من از نالهٔ من دور نیست / لیک چشم و گوش را آن نور نیست

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	حقیقت و راز من در همان ناله‌هایم نهفته است؛ اما مردم به‌دلیل نبودن نور بصیرت در چشم و گوششان، قادر به درک آن نیستند.
Claude (Explanatory)	راز من از ناله‌ام جدا نیست؛ اما چشم و گوش ظاهری توانایی درک آن را ندارد.
Claude (Formal)	راز من از ناله‌ام دور نیست؛ اما چشم و گوش ظاهری توان درک آن را ندارد.
Gemini 2.0	حقیقت و راز نی در ناله‌های او نهفته است؛ اما هر چشمی و گوشی قادر به درک آن نیست. این اشاره نیاز به بصیرت و درک باطنی دارد.

ارزیابی: از منظر سنجهٔ «فهم تحت‌اللفظی» هر چهار مدل، بازنویسی درستی ارائه کرده‌اند؛ اما به نظر می‌رسد مصراع دوم را باید به‌صورت «لیک چشمِ گوش را آن نور نیست» خواند که باتوجه‌به ارتباط دو مصراع دقیق‌تر و شاعرانه‌تر است، اما نبود خلاقیت و محدودیت ناشی از داده‌های قالبی سبب شده است که این ظرافت زبانی و بلاغی از چشم مدل‌های زبانی تحت بررسی پنهان بماند.

بیت ۸: تن ز جان و جان ز تن مستور نیست / لیک کس را دید جان دستور نیست

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	جسم و روح از یکدیگر جدا نیستند؛ اما درک و دیدن حقیقت روح برای افراد عادی امکان‌پذیر نیست.
Claude (Explanatory)	جسم از روح و روح از جسم پنهان نیست؛ اما هیچ‌کس اجازهٔ دیدن روح را ندارد.
Claude (Formal)	جسم از روح و روح از جسم پنهان نیست؛ اما کسی اجازهٔ دیدن روح را ندارد.
Gemini 2.0	جسم و جان از یکدیگر پنهان نیستند و با هم مرتبط‌اند؛ اما دیدن و درک حقیقت جان برای هرکسی میسر نیست.

ارزیابی: همهٔ مدل‌های تحت بررسی برای این بیت بازنویسی درستی ارائه نکرده‌اند. این بیت درواقع تمثیلی است برای بیت پیشین و می‌گوید: راز من درون ناله‌های من است؛ اما با حواس ظاهری کسی نمی‌تواند رازها را بفهمد. همان‌گونه که جسم و روح در هم تنیده‌اند؛ اما همه جسم را می‌بینند، ولی از دیدن روح عاجزند.

بیت ۹: آتش است این بانگ نای و نیست باد / هر که این آتش ندارد نیست باد

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	صدای نی آتش عشق است و از جنس هوا یا باد نیست. اگر کسی این آتش (عشق الهی) را در دل نداشته باشد، درواقع از حیات واقعی بی‌بهره است.
Claude (Explanatory)	این صدای نی از آتش درون برمی‌خیزد نه از باد و هر که این آتش عشق را ندارد، نابود باد.
Claude (Formal)	این صدای نی، آتش است نه باد، هر که این آتش را ندارد، نابود باد.
Gemini 2.0	صدای نی، آتشی است که از عشق برمی‌خیزد، نه صرفاً هوا. هر کس این آتش عشق را در خود نداشته باشد، درواقع وجود ندارد (بی‌روح و بی‌معناست).

ارزیابی: مدل‌های ChatGPT و Gemini بازنویسی درستی از مصراع دوم ارائه نداده‌اند، اما دو گونهٔ مدل زبانی Claude بازنویسی تحت‌اللفظی درستی داشته‌اند. شایان ذکر است که غالب شارحان مثنوی ازجمله شادروان فروزانفر، مصراع دوم را جمله‌ای نفرینی دانسته‌اند (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۱۴) اما برخی از شارحان ازجمله نیکلسون معتقدند که عبارت «نیست باد» در مصراع دوم جنبهٔ لعن و نفرین ندارد، بلکه مولانا دعا می‌کند که هر کس از آتش عشق بی‌بهره است به مقام نیستی و فنای‌فی‌الله برسد (نیکلسون، ۱۳۷۴، ص. ۱/۹). گولپینارلی نیز «نیست باد» را دعای خیر می‌داند و می‌گوید: «منظور این است که خدا کند که چنان کسی نیز بدین آتش بیفتد و هستی موهوم او بسوزد و نابود شود» (گولپینارلی، ۱۳۸۴). اما ناآشنایی با مبانی فکری و عرفانی مولانا سبب شده است که در هیچ‌کدام از این مدل‌ها به این نکتهٔ ظریف اشاره‌ای نشود. «نیست باد» در دو مصراع بیت در دو معنی متفاوت به کار رفته که در اصطلاح ادبی به آن جناس مرکب می‌گویند. تکرار، مراعات نظیر و تشبیه از شگردهای زیباشناسی بیت هستند که در هیچ‌یک از مدل‌ها اشاره‌ای به آنها نشده است.

بیت ۱۰: آتش عشق است کاندر نی فتاد / جوشش عشق است کاندر می فتاد

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	صدای نی نتیجهٔ آتش عشقی است که در آن دمیده شده است؛ همان عشقی که می (شراب عرفانی) را به جوشش درمی‌آورد.
Claude (Explanatory)	این آتش عشق است که در نی افتاده است، همان‌طور که جوشش عشق در شراب افتاده است.
Claude (Formal)	این آتش عشق است که در نی افتاده و جوشش عشق است که در شراب افتاده است.
Gemini 2.0	این آتش، آتش عشق است که در نی و همچنین در شراب (می) می‌افتد و باعث جوشش و شوریدگی می‌شود.

ارزیابی: مدل ChatGPT بازنویسی درستی دارد، اما بازنویسی دو گونهٔ Claude تحت‌اللفظی است. بازنویسی Gemini دقیق نیست. باید به این نکته توجه کرد که در بازنویسی همهٔ مدل‌ها، مفهوم اصلی بیت مغفول مانده است؛ یعنی عشق در تمامی ذرات هستی ساری و جاری است (برای تفصیل بیشتر ر.ک: فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۱۵).

بیت ۱۱: نی حریف هر که از یاری برید / پرده‌هایش پرده‌های ما درید

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	نی همراه و همراز کسانی است که از دوست و یار جدا شده‌اند و ناله‌های آن، پرده از اسرار دردهای ما برمی‌دارد.
Claude (Explanatory)	نی همدم هرکسی است که از دوستی بریده شده و پرده‌های (نغمه‌های) او پرده‌های (اسرار) ما را آشکار کرده است.
Claude (Formal)	نی همدم هرکسی است که از دوستی بریده شده و پرده‌هایش پرده‌های ما را دریده است.
Gemini 2.0	نی، همدم و همراه کسی است که از یار (خداوند) بریده باشد و با ناله‌های خود، پرده‌های حجاب را از میان برمی‌دارد.

ارزیابی: تمام مدل‌های زبانی تحت بررسی، در بازنویسی مصرع دوم این بیت دچار اشکال شده‌اند و نتوانسته‌اند بازنویسی دقیقی داشته باشند. در مصراع دوم، منظور از پرده‌های نی، نغمهٔ نی است و «پرده‌دریدن» ایهام به دو معنی «حجاب را ازبین‌بردن» و «رسواکردن» آمده است. فروزانفر پرده‌دریدن را در معنی آشکارکردن راز عاشقان گرفته است (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۱۷)؛ اما همان‌گونه که در *شرح جامع مثنوی* هم اشاره شده است، پردهٔ دوم به معنی حجاب است و صدای نی، حجاب‌ها را می‌درد (زمانی، ۱۳۷۴، ج. ۱۱/۱). عدم‌تشخیص لایه‌های معنایی و ظرافت‌ها و شگردهای ادبی از مهم‌ترین دلایل این امر است.

بیت ۱۲: همچو نی زهری و تریاقی که دید / همچو نی دمساز و مشتاقی که دید

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	نی هم سم (زهر) است و هم پادزهر؛ همدم و مشتاقی همچون نی یافت نمی‌شود که بتواند این‌گونه از عشق و دوری سخن بگوید.
Claude (Explanatory)	چه کسی مانند نی دیده است که هم زهر باشد و هم پادزهر و چه کسی مانند نی همدم و مشتاق دیده است؟
Claude (Formal)	چه کسی مانند نی هم زهر و هم پادزهر دیده است و چه کسی مانند نی همدم و مشتاق دیده است.
Gemini 2.0	نی هم مانند زهر است و هم مانند پادزهر (تریاق). همدم و مشتاقی مانند نی کمتر دیده شده است. این اشاره به تأثیر دوگانهٔ موسیقی و هنر دارد.

ارزیابی: برای این بیت نیز تمام مدل‌های زبانی تحت بررسی معنای تحت‌اللفظی را ارائه کرده و نتوانسته‌اند بازنویسی دقیقی داشته باشند. هیچ‌کدام واژهٔ «مشتاق» را معنی نکرده و پارادوکس بیت را توضیح نداده‌اند.

بیت ۱۳: نی حدیث راه پر خون می‌کند / قصه‌های عشق مجنون می‌کند

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	نی داستان راه دشواری که پر از خون و سختی است را بازگو می‌کند و از عشق‌های بزرگ و شورانگیزی چون عشق مجنون حکایت می‌کند.
Claude (Explanatory)	نی از راه پرخطر و دشوار سخن می‌گوید و داستان‌های عشق دیوانه‌وار را بیان می‌کند.
Claude (Formal)	نی از راه پر خطر سخن می‌گوید و داستان‌های عشق مجنون را روایت می‌کند.
Gemini 2.0	نی داستان راه پر خطر عشق را بازگو می‌کند و قصه‌های عاشقانی چون مجنون را زنده می‌کند.

ارزیابی: مدل‌های ChatGPT و Gemini بازنویسی تحت‌اللفظی آنها تقریبا درست است اما دو گونهٔ مدل Claude نتوانسته‌اند بازنویسی دقیقی داشته باشند و عبارت «راه پرخون» را در نظر نگرفته‌اند. راه پر خون راه عشق است که امید به وصال در آن نیست، به همین مناسبت در مصراع دوم مولوی عشق مجنون را آورده است (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۱۹). از منظر «تفسیر نمادین» عشق مجنون نماد عشق‌های پاک و عفیف است. عشق لیلی و مجنون که نمونه‌ای از عشق عذری است در ادبیات عرفانی معنایی متعالی یافته و بدان جهت که به اعتبار المجاز قنطرة الحقیقة راهنمای عاشق از مرحلهٔ فناء-فی‌الله به بقاءبالله است (ستاری، ۱۳۷۵، ص. ۲۸۰) در مثنوی هم نماد عشق الهی قرار گرفته است، ازاین‌رو در هیچ‌کدام از این الگوها به جنبهٔ نمادین این عشق اشارهٔ دقیقی نشده است.

بیت ۱۴: محرم این هوش جز بیهوش نیست / مر زبان را مشتری جز گوش نیست

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	تنها کسانی که از عقل ظاهری فارغ و به بی‌خویشی رسیده‌اند، می‌توانند راز این ناله‌ها را درک کنند. زبان تنها برای کسانی که اهل شنیدن باشند معنا دارد.
Claude (Explanatory)	رازدار این آگاهی جز کسی که از خود بی‌خود شده نیست و زبان مشتری‌ای جز گوش ندارد.
Claude (Formal)	رازدار این آگاهی جز بی‌خودشدگان نیستند و زبان مشتری‌ای جز گوش ندارد.
Gemini 2.0	فقط کسی که از خود بی‌خود شده (عاشق و واله) می‌تواند محرم این راز باشد و فقط گوش شنوا می‌تواند پیام آن را دریافت کند.

ارزیابی: برای این بیت نیز مدل‌های ChatGPT و Gemini تقریبا بازنویسی درستی ارائه کرده‌اند، اما دو گونهٔ مدل Claude بازنویسی دقیقی ندارند و ترجمهٔ تحت‌اللفظی به دست داده‌اند. در این بیت، مصراع دوم تمثیلی برای مصراع اول است. همان‌گونه که گوش صدای زبان را می‌شنود، فقط انسان‌های از خود فانی‌شده اسرار این معرفت را درک می‌کنند. منظور از هوش، معرفت حقیقی است و تنها کسانی محرم این اسرار می‌شوند که به مرحلهٔ فنای فی‌الله رسیده باشند. عدم‌درک این زمینهٔ فرهنگی باعث شده که بازنویسی‌ها دقیق نباشند. اسلوب معادله و متناقض‌نما از شگردهای بلاغی این بیت به حساب می‌آیند که در الگوها ذکری از آنها نرفته است.

بیت ۱۵: در غم ما روزها بی‌گاه شد / روزها با سوزها همراه شد

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	در غم جدایی، زمان از حالت عادی خارج شد و روزها پر از سوزوگداز سپری شد.
Claude (Explanatory)	در غم ما روزها به پایان رسید و روزها با سوزوگداز همراه شد.
Claude (Formal)	در غم ما روزها به پایان رسید و روزها با سوزوگداز همراه شد.
Gemini 2.0	در غم فراق، روزها به شب تبدیل شده و با سوز و درد همراه شده‌اند.

ارزیابی: برای این بیت، مدل ChatGPT بازنویسی مبهمی ارائه داده است. دو گونهٔ مدل Claude نیز معنای تحت‌اللفظی را ارائه داده‌اند و بازنویسی مدل Gemini نیز مبهم است. افزون‌بر این، جمله ازنظر دستوری ایراد دارد و دقیق نیست.

بیت ۱۶: روزها گر رفت گو رو باک نیست / تو بمان ای آنکه چون تو پاک نیست

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	اگر روزها و زمان گذشت، اهمیتی ندارد؛ چرا که مهم ماندن تو (محبوب حقیقی) است که هیچ‌چیزی در پاکی به پای تو نمی‌رسد.
Claude (Explanatory)	اگر روزها گذشت، بگذار برود، ترسی نیست؛ تو بمان ای کسی که مانند تو پاکی وجود ندارد.
Claude (Formal)	اگر روزها گذشت، بگذار برود باکی نیست؛ تو بمان ای کسی که مانند تو پاکی نیست.
Gemini 2.0	اگر روزها سپری شوند، اهمیتی ندارد. ای کسی که مانند تو پاک و بی‌نظیر نیست، تو بمان (اشاره به خداوند یا حقیقت مطلق).

ارزیابی: مدل‌های ChatGPT و Gemini بازنویسی درست و کامل به‌همراه توضیحات تکمیلی ارائه کرده‌اند؛ اما دو گونهٔ مدل Claude به ترجمه‌ای تحت‌اللفظی بسنده کرده‌اند. کنایه و جناس از شگردهای ادبی هستند که در مدل‌ها به آنها اشاره‌ای نشده است.

بیت ۱۷: هر که جز ماهی ز آبش سیر شد / هر که بی روزیست روزش دیر شد

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	تنها ماهی (عارف) است که هرگز از آب (عشق و قرب الهی) خسته نمی‌شود. کسانی که از رزق معنوی بی‌بهره‌اند، روزگارشان به کندی و سختی می‌گذرد.
Claude (Explanatory)	هرکس به‌جز ماهی از آب سیر می‌شود، و هرکس که بی‌نصیب است روزش به کندی می‌گذرد.
Claude (Formal)	هرکس جز ماهی از آب سیر شد، و هرکس که بی‌روزی است روزش دیر می‌گذرد.
Gemini 2.0	هر موجودی غیر از ماهی از آب سیر می‌شود (نیاز محدودی به آن دارد)، اما ماهی همواره به آب نیازمند است. کسی که بی‌نصیب از فیض الهی باشد، روزگارش به سختی می‌گذرد.

ارزیابی: مدل ChatGPT بازنویسی مبهمی ارائه داده است. منظور از رزق معنوی چیست؟ سه مدل دیگر نیز ترجمه‌ای تحت‌اللفظی ارائه کرده‌اند و مفهوم بیت به‌درستی بیان نشده است. از منظر «تفسیر نمادین» ماهی نماد عارف و آب نماد عشق و معرفت الهی است که فقط مدل زبانی ChatGPT درون پرانتز این نکته را توضیح داده است. در این بیت افزون‌بر نمادهای ماهی و آب، سه کنایه همراه با حصر و قصر به کار رفته است که در این مدل‌ها اثری از آنها دیده نمی‌شود.

بیت ۱۸: در نیابد حال پخته هیچ خام / پس سخن کوتاه باید والسلام

نام مدل زبانی	معنا و مفهوم بیان‌شده توسط مدل زبانی
ChatGPT 4	افراد ناپخته (در مسیر عرفان) نمی‌توانند حال عارفان پخته را درک کنند. بنابراین، بهتر است سخن را کوتاه کرد و به همین مقدار بسنده نمود.
Claude (Explanatory)	انسان خام و نارسیده حال انسان پخته و کامل را درک نمی‌کند، پس باید سخن را کوتاه کرد و تمام.
Claude (Formal)	هیچ نارسیده‌ای حال رسیده را درک نمی‌کند، پس سخن را باید کوتاه کرد و تمام.
Gemini 2.0	انسان خام و ناپخته نمی‌تواند حال انسان پخته و کامل را درک کند. پس سخن کوتاه باید و درود.

ارزیابی: مدل ChatGPT بازنویسی درستی ارائه کرده است؛اما سه مدل دیگر به ترجمه‌ای تحت‌اللفظی اکتفا کرده‌اند. نکته‌ای که در همهٔ این مدل‌ها مغفول مانده این است که کاربرد «والسلام» به معنی «پایان»، برگرفته از سنت پیامبر اکرم(ص) در نامه‌نویسی بود که در پایان نامه‌ها عبارت «والسلام علی من اتبع الهدی» را می‌نوشتند، به‌تدریج فقط والسلام آن باقی ماند و به معنی پایان هرچیزی به کار رفت (دهخدا، ۱۳۷۲، ذیل واژهٔ والسلام).

٤-۲ پرسش دوّم: «درک و فهم کلی تو از ابیات نی‌نامه چیست؟ این ابیات دربردارندهٔ چه مفاهیم و معانی هستند؟»

در ادامه، پاسخ هریک از مدل‌های زبانی به این پرسش آورده شده و درنهایت ارزیابی کلّی برای هر چهار مدل انجام شده است.

پاسخ ChatGPT به پرسش دوّم:
این ابیات بخشی از دیباچهٔ مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین بلخی است و به‌طور نمادین به مسائل عمیق انسانی، عرفانی و فلسفی می‌پردازد. برداشت از این اشعار به‌شدت وابسته به زمینه‌های فکری و احساسی خواننده است؛ اما به‌طورکلی می‌توان این مفاهیم را در آن یافت: **۱- جدایی و شوق بازگشت به اصل:** مولانا با نی، نماد انسان جداشده از اصل و منشأ خود را معرفی می‌کند. نی که از نیستان بریده شده، مانند روح انسان است که از عالم ملکوت جدا گشته و به دنیای خاکی آمده است. شکایت نی همان ناله انسان دردمند از دوری از خداوند و میل به بازگشت به سرچشمهٔ وجود است: «هرکسی کو دور ماند از اصل خویش / باز جوید روزگار وصل خویش». **۲- درد و اشتیاق عاشقانه:** سوزوگداز نی به آتش عشق تعبیر می‌شود، عشقی که انسان را به‌سوی حق می‌کشاند. مولانا بیان می‌کند که عشق الهی همچون آتشی است که در نی دمیده شده و صدای نی تجلی این اشتیاق سوزناک است: «آتش است این بانگ نای و نیست باد / هرکه این آتش ندارد نیست باد». **۳- عدم درک حقیقت با نگاه سطحی:** مولانا اشاره می‌کند که هرکس نی را از ظن و گمان خود تفسیر می‌کند، اما حقیقت نی (و در سطحی بالاتر حقیقت انسان) را نمی‌توان با نگاه سطحی و عقل محدود دریافت. اسرار نی تنها برای کسانی آشکار می‌شود که به عمق درون خود و عالم نظر کنند: «هرکسی از ظن خود شد یار من / از درون من نجست اسرار من». **٤- وحدت تن و جان:** در اشعار اشاره می‌شود که تن و جان از یکدیگر جدا نیستند، اما درک این وحدت برای بسیاری دشوار است. حقیقت انسان (جان) برای اکثر مردم پوشیده است؛ زیرا چشم و گوش آن‌ها به نور حقیقت باز نیست: «تن ز جان و جان ز تن مستور نیست / لیک کس را دید جان دستور نیست». **٥- عشق و تحول درونی:** مولانا عشق را عامل تغییر و تحول درونی می‌داند. این عشق است که نی را به سخن می‌آورد و انسان را به‌سوی کمال سوق می‌دهد. عشق نه‌تنها راه پرخون (دشوار) را نشان می‌دهد، بلکه قصه‌های شورانگیز عاشقانی چون مجنون را روایت می‌کند: «نی حدیث راه پر خون می‌کند / قصه‌های عشق مجنون می‌کند». **٦- گذر زمان و بی‌ارزشی دنیا:** مولانا بیان می‌کند که گذر زمان برای عاشقان حق اهمیتی ندارد؛ چراکه آن‌ها به چیزی فراتر از دنیا چشم دوخته‌اند. برای آن‌ها وصل حق هدف اصلی است، نه دلبستگی به دنیای گذرا: «روزها گر رفت گو رو باک نیست / تو بمان ای آن که چون تو پاک نیست». ۷- درک حال عاشق توسط غیرعاشق: مولانا تأکید می‌کند که حال عارفان و عاشقان را نمی‌توان با نگاه خام و ناپخته درک کرد. تنها کسی که خود راه عشق را پیموده است، می‌تواند معنای این ناله‌ها را دریابد: «در نیابد حال پخته هیچ خام / پس سخن کوتاه باید والسلام». این ابیات در کل نمادی از سفر روحانی انسان از عالم خاکی به عالم الهی و شوق به بازگشت به اصل خویش است. مولانا با زبان شعر، از حقایقی عمیق سخن می‌گوید که برای درک آن‌ها باید فراتر از ظاهر کلمات رفت و به عمق معانی توجه کرد.
پاسخ Claude 3.5 Sonnet (Explanatory) به پرسش دوّم:
این ابیات آغازین مثنوی معنوی هستند که به «نی‌نامه» معروف شده‌اند. معنای اصلی و نمادین: مولانا در این ابیات از زبان نی سخن می‌گوید، اما نی در اینجا فقط یک ساز موسیقی نیست. نی نماد انسان کامل و روح انسانی است که از جایگاه اصلی خود (نیستان که نماد عالم معنا و ملکوت است) جدا شده است. این جدایی باعث ناله و شکایت نی می‌شود. **لایه‌های معنایی شعر:** **۱- معنای ظاهری:** نی سازی است که از نیستان بریده شده و صدای حزن‌انگیز آن، داستان این جدایی را روایت می‌کند. این صدا چنان سوزناک است که همه را متأثر می‌کند.

۲- معنای عرفانی: نی نماد روح انسانی است که از عالم معنا جدا شده و مشتاق بازگشت به اصل خویش است. این اشتیاق و درد فراق چنان عمیق است که برای بیانش به «سینهٔ شرحه‌شرحه» نیاز است.

۳- معنای فلسفی: مولانا به مسئلهٔ وحدت و کثرت می‌پردازد. هر موجودی که از اصل خود دور می‌ماند، ناگزیر به‌سوی آن بازمی‌گردد. این قانون کلی هستی است.

نکات کلیدی در درک شعر:

۱- ناله و شکایت: نالهٔ نی از سر شکایت معمولی نیست، بلکه بیان درد عشق و فراق است. این ناله‌ها همه را متأثر می‌کند چون هر انسانی به‌نوعی این درد جدایی را تجربه کرده است.

۲- درک و فهم: مولانا می‌گوید هرکس از ظن خود با این ناله‌ها همراه می‌شود، اما درک حقیقی این اسرار تنها برای اهل دل ممکن است. چشم و گوش ظاهری توان درک این حقایق را ندارند.

۳- آتش عشق: صدای نی از آتش عشق برمی‌خیزد، نه صرفاً از دمیدن باد. این آتش عشق است که به نی معنا می‌بخشد و آن را به صدا درمی‌آورد.

٤- تضادها و دوگانگی‌ها: مولانا از تضادهایی سخن می‌گوید که در نی جمع شده‌اند: زهر و تریاق (پادزهر)، خوشحال و بدحال، پختگی و خامی. این تضادها نشان‌دهندهٔ جامعیت انسان کامل است.

پیام نهایی: این ابیات ما را به تأمل در مسیر معنوی دعوت می‌کنند. مولانا می‌گوید درک این حقایق تنها برای کسانی ممکن است که خود این مسیر را طی کرده‌اند (درنیابد حال پخته هیچ خام). او ما را به فراتر رفتن از ظواهر و درک معانی عمیق‌تر فرا می‌خواند. این شعر درعین‌حال که داستان جدایی روح از اصل خویش را روایت می‌کند، راه بازگشت به آن اصل را نیز نشان می‌دهد: ازطریق عشق، معرفت، و سیروسلوک معنوی.

پاسخ Claude 3.5 Sonnet (Formal) به پرسش دوّم:

این ابیات آغازین مثنوی معنوی مولانا، معروف به «نی‌نامه»، یکی از عمیق‌ترین آثار ادبیات عرفانی است. در این بخش، درک عمیقی از معنای این اشعار ارائه می‌شود.

مفهوم اصلی:

مولانا از زبان نی سخن می‌گوید که نماد انسان کامل و روح انسانی است. این نی از نیستان (نماد عالم معنا و جایگاه اصلی روح) جدا شده و در فراق آن می‌نالد. این جدایی نمادی از جدایی روح انسان از عالم معناست.

تحلیل مضامین اصلی:

۱- درد جدایی و اشتیاق: نی از درد جدایی از نیستان می‌نالد و این ناله‌ها همه را متأثر می‌کند. این تمثیلی است از روح انسان که از اصل خود جدا افتاده و مشتاق بازگشت است. مولانا این درد را چنان عمیق می‌داند که می‌گوید برای بیان آن به سینه‌ای شرحه‌شرحه نیاز است.

۲- عدم درک حقیقی: مولانا اشاره می‌کند که هرکس از ظن و گمان خود با نی همراه می‌شود، اما از درک اسرار درونی آن عاجز است. این نشان‌دهندهٔ محدودیت درک ظاهری انسان‌ها از حقایق معنوی است.

۳- آتش عشق: صدای نی را نه از باد، بلکه از آتش می‌داند - آتش عشق الهی که در آن افتاده است. این آتش عشق است که نی را به صدا درمی‌آورد و به آن معنا می‌بخشد.

٤- پختگی و خامی: در پایان، مولانا به تفاوت میان «پخته» (عارف واصل) و «خام» (انسان نارسیده) اشاره می‌کند. خام نمی‌تواند حال پخته را درک کند، همان‌طور که کسی که تجربه عشق ندارد نمی‌تواند حال عاشق را بفهمد.

نتیجه‌گیری:

این ابیات بیانگر سفر روحانی انسان است؛ سفری از جدایی به وصال، از ظاهر به باطن و از خامی به پختگی. مولانا ازطریق تمثیل نی، داستان جدایی روح انسان از اصل خویش و اشتیاق بازگشت به آن را روایت می‌کند. این ابیات همچنین نشان می‌دهد که درک حقایق معنوی تنها ازطریق تجربهٔ مستقیم و سیروسلوک عرفانی امکان‌پذیر است.

پاسخ Google Gemini 2.0 به پرسش دوّم:

این ابیات، آغاز مثنوی معنوی اثر مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، یکی از مشهورترین و مهم‌ترین آثار ادبیات عرفانی فارسی است. این بخش به‌نوعی مقدمه و چکیده‌ای از کل مثنوی به شمار می‌رود و در آن به مفاهیمی همچون جدایی از اصل، اشتیاق به وصل، درد عشق، و تأثیر موسیقی اشاره می‌شود.

درمجموع، این ابیات دربارهٔ درد فراق انسان از اصل خود (خداوند)، اشتیاق به وصال، تأثیر موسیقی و هنر در بیان این درد، و لزوم داشتن بصیرت و درک باطنی برای فهم حقایق هستی سخن می‌گوید.

۵- نقد و ارزیابی مدل‌های زبانی بزرگ در ادبیات عرفانی

واضح و مبرهن است که یکی از بزرگ‌ترین مزایای مدل‌های زبانی بزرگ، سرعت زیاد در تولید پاسخ‌ها و تحلیل‌های متنی است. خوانندگان و پژوهشگران می‌توانند به‌سرعت اطلاعات یا تحلیل‌هایی دربارهٔ متون عرفانی دریافت کنند که در روش‌های سنتی به زمان زیادی نیاز دارد. این امر به‌ویژه در پژوهش‌های تطبیقی یا زمانی، که نیاز به تحلیل سریع متون متعدد وجود دارد، اهمیت دارد. در ادامه، به نقد و بررسی معیارهای ارزیابی مدل‌های بزرگ زبانی پرداخته می‌شود که معمولاً به‌عنوان نقاط قوت این مدل‌ها شناخته شده‌اند:

۵-۱ فهم تحت‌اللفظی

مدل‌های زبانی بزرگ، مهارت بالایی در بازنویسی متون دارند. این مدل‌ها می‌توانند فهم خود از متون عرفانی را با زبانی ساده بیان کنند؛ اما بررسی چهار مدل زبانی مذکور نشان می‌دهد که توانایی این مدل‌ها در بسیاری از مواقع در سطح لفظ باقی می‌ماند و توان فهم دقیق و روشن را از مخاطب سلب می‌کند، به‌ویژه متون عرفانی که پیچیدگی‌ها و ظرافت‌های خاص خود را دارد.

۵-۲ تنوع در ارائهٔ تفسیرها

ازجمله توانایی‌های مدل‌های زبانی بزرگ، ارائهٔ تفسیرهای متنوع از یک متن است. این مدل‌ها می‌توانند از زوایای مختلف به یک استعاره یا تمثیل بپردازند و دیدگاه‌های فلسفی و معنوی مختلفی را پیشنهاد دهند. البته این امر مستلزم آن است که با پرسش‌های مکرر، عمیق و تخصصی، مدل‌ها به پاسخ‌های مفصل و بیشتری وادار شوند. در این پژوهش، به‌سبب محدودیت موضوع تحقیق، فقط به دو پرسش کلی از مدل‌های زبانی اکتفا شده است که در پاسخ اولیه این تنوع در تفسیر دیده نمی‌شود.

ازحیث عمق تفسیر، مشاهدات و بررسی پاسخ‌های مدل‌های زبانی نشان می‌دهد که در مواجهه با لایه‌های عمیق معنوی و عرفانی دچار مشکل می‌شوند. برای مثال، در بیت «من به هر جمعیتی نالان شدم / جفت خوش‌حالان و بدحالان شدم» همهٔ مدل‌های زبانی به معنی ظاهری و امروزی خوش‌حالان و بدحالان بسنده کرده‌اند و به زمینه و جنبهٔ عرفانی آن توجه نشده است.

۵-۳ شناسایی الگوهای ادبی و زبانی

ادبیات عرفانی، به‌ویژه اشعار مولوی، مملو از شگردهای زبانی، ایهام و طنز ظریف است که تنها در زمینه‌ای خاص معنا پیدا می‌کنند. مدل‌ها معمولاً نمی‌توانند تفاوت میان یک تفسیر طنزآمیز و یک معنای جدی را در چنین متونی تشخیص دهند و ممکن است تفسیرهای نادرست یا بی‌ارتباط ارائه دهند. باری «شناخت شیوهٔ هنرمندانهٔ مولانا در پرورش داستان‌ها و درهم تنیدن آیات و احادیث و صور خیال که به گستردگی سراسر زندگی طبیعی، فرهنگ و جهان اطراف مولانا وسعت دارد راه درک اندیشهٔ او را آسان‌تر می‌کند» (لاهوتی، ۱۳۹۰، ص. ی).

هرچند ادعا می‌شود مدل‌های زبانی بزرگ توانایی تحلیل ساختارهای متنی و شناسایی الگوهای زبانی خاص را دارند، اما بررسی مدل‌های به‌کاررفته در این پژوهش نشان می‌دهد علی‌رغم اینکه آرایه‌های ادبی و شگردهای بلاغی نقش

مؤثری در بیان مطلب دارند، عدم تشخیص این شگردها در این مدل‌های زبانی مانع از فهم دقیق متن شده است؛ برای مثال در مصراع «پرده‌هایش پرده‌های ما درید» اگر ایهامی را که در «پرده‌دریدن» به دو معنی «حجاب‌ها و پرده‌ها را ازبین‌بردن» و «رسواکردن و پرده‌دریدن» وجود دارد درک نشود، فهم درستی از پیام مولانا برداشت نخواهد شد. همین‌طور استفاده از آرایهٔ جناس تام بین دو کلمهٔ پرده (پردهٔ اول به معنی نغمه و بانگ نی و پرده دوم به معنی حجاب) نقش بسزایی در فهم بیت دارد. همچنین، وجود پارادوکس‌های متعدد در نی‌نامه، نظیر بیت «همچو نی زهری و تریاقی که دید / همچو نی دمساز و مشتاقی که دید» یا مصراع «محرم این هوش جز بیهوش نیست» و شگردهای بلاغی دیگر نظیر تمثیل و کنایه و... از نکات کلیدی در فهم این متن است که در پاسخ همهٔ این مدل‌های زبانی مغفول مانده است.

٤-٥ شناخت زمینه‌های تاریخی و فرهنگی

ادبیات عرفانی، به‌ویژه آثار مولوی، به‌شدت در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی خود ریشه دارد. بسیاری از این زمینه‌ها در داده‌های آموزشی مدل‌های زبانی بزرگ گنجانده نشده‌اند، یا درصورت وجود به‌طور ناقص و بدون ساختار مناسب ارائه شده‌اند.

برای مثال، مولوی از اصطلاحات و تصاویر برگرفته از فرهنگ اسلامی، قرآن و عرفان ایرانی استفاده می‌کند که درک آن‌ها نیازمند دانش عمیق از این منابع است. مدل‌ها اغلب نمی‌توانند این ارجاعات را به‌درستی شناسایی یا تفسیر کنند. هرچند در این مدل‌های زبانی به برخی زمینه‌های فرهنگی و عرفانی به اجمال اشاره شده است، نظیر جدایی انسان از اصل ملکوتی خویش و شوق بازگشت او به این اصل، اما ظرایف و دقایق عرفانی، ادبی و فرهنگی موجود در متن بیان نشده است که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱) آمیختگی شدید قرآن و مثنوی

ازآنجاکه عرفان اسلامی ریشه در آیات و روایات دارد، بدون شناخت این زمینهٔ فرهنگی نمی‌توان متون عرفانی را فهمید. نی‌نامه در حقیقت تفسیر عارفانهٔ آیهٔ شریف «انا لله و انا الیه راجعون» (بقره، ۱۵۶/۲) است. آمیختگی قرآن و مثنوی به‌حدی است که نمی‌توان مرز دقیقی بین آنها قائل شد. خود مولوی انجذاب روحی خاصی به قرآن داشته و معتقد است که اگر کسی در قرآن فانی شود هرچه بگوید بوی کلام خدا را خواهد داشت (بهنام‌فر، ۱۳۹۲، ص. ۶۶).

پیش قرآن گشت قربانی و پست — تا که عین روح او قرآن شدست
روغنی کو شد فدای گل به کل — خواه روغن بوی کن خواهی تو گل

(مولوی، ۱۳۶۴، ج. ۵/۳۱۲۹ـ۳۱۳۰)

طبیعی است بدون فهم این نکتهٔ مهم و ظریف هرگونه توضیح و تفسیری از مثنوی نادرست و ناقص خواهد بود.

۲) نقش سماع و موسیقی و تأثیر دوگانهٔ آن بر انسان

سماع در اصطلاح صوفیه به آواز خوش و آهنگ دل‌انگیز روح‌نواز و به‌طور مطلق قول و غزل که به قصد صفای دل و حضور قلب و توجه به حق شنیده شود اطلاق شده است (رجایی بخارایی، ۱۳۶۴، ص. ۲۶۷)؛ اما از گذشته تاکنون دربارهٔ حلال و حرام‌بودن و تأثیر دوگانهٔ آن بر مستمع نظرات متفاوتی وجود دارد که مبنا را بر حال مستمع قرار می‌دهد (ر.ک. رجایی بخارایی، ۱۳۶۴، ص. ۲۶۷).

در مصرع «همچو نی زهری و تریاقی که دید»، نی‌نامه هم به این نکته اشاره شده است که «سماع برای کسی که از سر هوی و شهوت شنود زیان‌بخش و به‌منزلهٔ سم است و نسبت به اصحاب قلوب و صاحبدلان که به شرط می‌شنوند سودمند و دوای نافع است» (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۱۸).

۳) زمینه‌های فرهنگی استفاده از نمادها

هرچند در شرح و تفسیر برخی از این مدل‌های زبانی به نماد نی اشارهٔ کوتاهی شده بود؛ بااین‌حال، نی در مثنوی جایگاه والا و پررنگی دارد که اگر آگاهی کافی در زمینه‌های فرهنگی و ادبی وجود نداشته باشد، فهم ناقصی از نماد نی برداشت خواهد شد. ازجمله ابوطالب مکی در *قوت‌القلوب* می‌گوید: «مثل المؤمن کمثل المزمار لا یحسن صوته الا بخلاء بطنه» (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص. ۶) که توخالی‌بودن نی را یکی از وجوه شباهت آن با انسان می‌داند. اسلامی ندوشن نیز معتقد است که در ضمیر مولانا این احساس بوده که شعر و نوازندگی و رقص زندگی انسان را از محدودیت می‌رهاند. ازاین‌رو، دهان نی دهان انسان مشتاق در پیوند با عالم بالاست. او همچنین پنج دلیل برای انتخاب نماد نی در مثنوی برشمرده است ازجمله اینکه «او (نی) نیز بریده شده و از اصل خود دور مانده و ازاین‌حیث با انسان مهجور سرشت مشابه می‌یابد» (برای تفصیل بیشتر ر.ک. اسلامی ندوشن، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۸). همچنین، خلیل خلیل‌اللهی در کتاب *نی‌نامه* اقوال مختلف و گاه متکلفی دراین‌باره نقل کرده است (خلیل‌اللهی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۵). بااین‌حال، فقدان تشخیص این زمینه‌های فرهنگی باعث شرح و تفسیرهای ناقص و سطحی از متن نی‌نامه شده است.

۵-۵ تشخیص ارتباط عمودی متن

معمولاً در شرح ابیات یک متن مدل‌های زبانی از هر بیت تفسیر مستقلی ارائه می‌دهند و حال آنکه افزون‌بر ارتباط افقی، باید به ارتباط عمودی ابیات نیز توجه کرد، به‌ویژه زمانی که با ابیات موقوف‌المعانی سروکار داریم. برای مثال، بیت «سر من از نالهٔ من دور نیست / لیک چشم و گوش را آن نور نیست» با بیت بعدی، یعنی «تن زجان و جان زتن مستور نیست / لیک کس را دید جان دستور نیست» موقوف‌المعانی هستند و بیت دوم درواقع تمثیلی برای بیت اول است. حال آنکه در تمام مدل‌های زبانی به‌کاررفته، از این نکته غفلت شده و درنتیجه مقصود اصلی مولانا از بیت دوم به‌درستی درک نشده است.

۵-۶ توجه به نسخه‌بدل‌ها

نسخه‌بدل‌ها در تصحیح و درک متون نقش ویژه‌ای دارند. گاهی دشواری یک متن را می‌توان با استفاده از نسخه‌بدل‌های موجود رفع کرد. علی‌رغم ادعای مدل‌های زبانی مبنی‌بر دسترسی به نسخه‌بدل‌های متنوع و آموزش براساس آنها گاهی پاسخ‌های مدل‌های زبانی، بنا را بر یک نسخهٔ مشخص، گاه مشهورترین نسخه، گذاشته و بدون توجه به شاعرانگی یا معنای دقیق‌تر بیت، از توجه به سایر نسخه بدل‌ها غفلت می‌کنند. برای نمونه به یک مورد که استفاده از نسخه‌بدل‌ها نقش مهمی در فهم معانی نی‌نامه دارد اشاره می‌شود. در بیت اول نی‌نامه، که در تصحیح نیکلسون «بشنو از نی چون حکایت می‌کند / از جدایی‌ها شکایت می‌کند» و در نسخهٔ قونیه «بشنو این نی چون شکایت می‌کند / از جدایی‌ها حکایت می‌کند» ضبط شده است، نسخهٔ قونیه سبب تصحیح نسخهٔ نیکلسون شده است که هم مبانی فکری مولانا و هم شواهد درون‌متنی مثنوی آن را تأیید می‌کند.

۵-۷ توان تولید پاسخ‌های خلاقانه

مدل‌های زبانی بزرگ براساس الگوهای آماری آموزش داده شده‌اند و درک آن‌ها از متون عمدتاً وابسته به داده‌های موجود در مجموعه‌های آموزشی آن‌هاست. اگر این داده‌ها حاوی متون عرفانی و تخصصی نباشند، مدل‌ها از روش‌های کلیشه‌ای برای تفسیر استفاده می‌کنند. این موضوع می‌تواند به تولید پاسخ‌های عمومی یا کلی منجر شود که فاقد عمق و دقت لازم برای درک متون عرفانی است. برای مثال، در مدل‌های استفاده‌شده «هوش» و «بی‌هوش» در معنی کلی و عمومی به کار رفته‌اند؛ حال آنکه در نی‌نامه و به‌طورکلی در متون عرفانی، معانی عرفانی و خاص خود را دارند.

٦- نتیجه‌گیری

این مقاله به بررسی توانایی مدل‌های زبانی بزرگ مانند ChatGPT، Google Gemini و Claude در تحلیل و تفسیر متون عرفانی فارسی پرداخته است. نی‌نامه که مقدمهٔ مثنوی معنوی مولاناست به‌دلیل مفاهیم نمادین و چندلایه‌ای خود به‌منزلهٔ متن مطالعاتی انتخاب شده است. ادبیات عرفانی فارسی به‌دلیل استفاده از نمادها، استعاره‌ها و لایه‌های معنایی پیچیده نیازمند دانش عمیق فرهنگی و معنوی است. هدف این پژوهش بررسی این مسئله است که آیا مدل‌های زبانی بزرگ می‌توانند این پیچیدگی‌ها را درک کنند یا خیر. به‌طور خاص، چالش‌های این مدل‌ها در فهم استعاره‌ها، معانی عمیق و زمینه‌های فرهنگی در تحلیل نی‌نامه مطالعه شده‌اند.

روش تحقیق به‌صورت کیفی بوده و دو پرسش از مدل‌های زبانی مطرح شده است: درک و تفسیر هر بیت نی‌نامه به‌صورت مجزا و برداشت کلی از مجموعهٔ این اشعار. پاسخ‌های مدل‌ها براساس معیارهایی همچون فهم تحت‌اللفظی، تفسیر نمادین (استعاره‌ها و تمثیل‌ها) و درک زمینهٔ فرهنگی و ادبی ارزیابی شده‌اند.

نتایج نشان داد که مدل‌های زبانی اغلب توانایی بسیاری در ارائهٔ معانی تحت‌اللفظی دارند، اما در درک لایه‌های معنوی و عرفانی متن دچار کاستی هستند. برای مثال، ChatGPT و Gemini در مواردی به جنبه‌های نمادین اشاره کرده‌اند؛ اما Claude فقط به ترجمهٔ تحت‌اللفظی اکتفا کرده است. همچنین، هیچ‌کدام از مدل‌ها به زمینه‌های فرهنگی مهم همچون ارتباط نی با مفاهیم عرفانی یا ارجاعات قرآنی اشاره‌ای نکرده‌اند. ازجمله ضعف‌های دیگر این مدل‌ها می‌توان به عدم شناخت زمینه‌های تاریخی و فرهنگی، تشخیص نادرست اصطلاحات عرفانی مانند «فنا» و «نیستان» و بی‌توجهی به نسخه‌بدل‌های متنی اشاره کرد. همچنین، مدل‌ها اغلب پاسخ‌های کلی و بدون عمق ارائه کرده‌اند و ارتباط عمودی ابیات یا نقش آرایه‌های ادبی در فهم بهتر متن را نادیده گرفته‌اند.

از سوی دیگر، سرعت زیاد تحلیل متون و توانایی ارائهٔ تفسیرهای اولیه از مهم‌ترین نقاط قوت این مدل‌ها به شمار می‌رود. این ویژگی می‌تواند پژوهشگران را در انجام مطالعات تطبیقی و بررسی سریع متون یاری کند، هرچند برای استفادهٔ تخصصی‌تر از این مدل‌ها نیاز جدی به بهبود و ارتقای آنها احساس می‌شود. برای ارتقای توانایی مدل‌های زبانی بزرگ در فهم متون عرفانی باید از مجموعه داده‌های تخصصی استفاده شود و همکاری بین متخصصان هوش مصنوعی و پژوهشگران ادبیات عرفانی گسترش یابد. این تحقیق بر نقش بالقوهٔ هوش مصنوعی در ایجاد پل میان ادبیات کلاسیک و خوانندگان امروزی دلالت دارد؛ اما بر ضرورت حفظ دقت و عمق معنا نیز تأکید می‌کند. بدین منظور نکته‌های زیر به‌طور اکید پیشنهاد می‌شود:

≠ ساخت مدل‌های زبانی تخصصی در حوزهٔ ادبیات عرفانی زیرنظر متخصصان این حوزه؛

≠ همکاری میان متخصصان هوش مصنوعی و پژوهشگران ادبیات عرفانی؛

≠ معرفی دقیق متون عرفانی استفاده‌شده و منابع توسط مدل‌های زبانی؛

≠ استفاده از ظرفیت نسخه‌بدل‌ها در شرح و تحلیل متون عرفانی.

منابع

اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۷). *باغ سبز عشق*. انتشارات یزدان.

بهنام‌فر، محمد (۱۳۹۲). *وحی دل مولانا*. انتشارات آستان قدس رضوی (به‌نشر).

خلیفه، عبدالحکیم (۱۳۵۶). *عرفان مولوی* (احمد محمدی و احمد میرعلایی، مترجمان). شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

خلیل‌اللهی، خلیل (۱۳۸۶). *نی‌نامه*. مؤسسه انتشارات عرفان.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲). *لغت‌نامه*. انتشارات دانشگاه تهران.

رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۶۸). *فرهنگ اشعار حافظ*. انتشارات علمی.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴). *سر نی* (۲ ج). انتشارات علمی.

زمانی، کریم (۱۳۷۴). *شرح جامع مثنوی معنوی*. انتشارات اطلاعات.

ستاری، جلال (۱۳۷۵). *عشق صوفیانه*. مرکز نشر.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۷). *شرح مثنوی شریف*. انتشارات زوار.

گولپینارلی، عبدالباقی (۱۳۸۴). *نثر و شرح مثنوی شریف* (توفیق ه. سبحانی، ترجمه و توضیح). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

لاهوتی، حسن (۱۳۹۰). *ارغنون مولوی*. انتشارات نامک.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۴). *مثنوی معنوی* (رینولد نیکلسون، مصحح؛ به اهتمام نصرالله پورجوادی). امیرکبیر.

ناصح، محمدمهدی (۱۳۶۷). زبان ویژهٔ عارفان. *مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۲۱(۴)، ۴۹۳-۵۱۰. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/817496

نیکلسون، رینولد (۱۳۷۴). *شرح مثنوی معنوی مولوی* (حسن لاهوتی، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.

References

Behnamfar, M. (2013). *Revelation of the Heart of Rumi*. Astan Quds Razavi Publications (BehNashr). [In Persian].

Dehkhoda, A. A. (1993). *Dictionary*. Tehran University Press. [In Persian].

Drapkin, A .(2023). What Is Claude AI and Anthropic? ChatGPT's Rival Explained. *Tech.co*. Retrieved January 23, 2024. https://tech.co/news/what-is-claude-ai-anthropic

Eslami-Nadoushan, M. A. (1998). *The Green Garden of Love*. Yazdan Publication. [In Persian].

Forozanfar, B. (1988). *Explanation of the Sharif Masnavi*. Zovar Publications. [In Persian].

Gemini Team (2023). Gemini: a family of highly capable multimodal models. *arXiv preprint arXiv:2312.11805*. https://arxiv.org/abs/2312.11805

Gulpinarli, A. (2005). *Prose and Commentary on the Sharif's Masnavi* (T. Sobhani, Trans.). Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].

Khalifa, A. H. (1977). *The Irfan of Rumi* (M. Mohammadi & A. Mir Alaei, Trans.). Pocket Books Joint Stock Company. [In Persian].

Khalil-Allahi, Kh. (2007). *Naynameh*. Erfan Publishing Institute. [In Persian].

Lahoti, H. (2011). *Arghanun Rumi*. Namek Publications. [In Persian].

Naseh, M. M. (1988). The Special Language of the Mystics. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*, 21(4), 493-510. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/817496 [In Persian].

Nicholson, R. (1995). *Commentary on the Masnavi Manawi of Rumi* (H. Lahoti, Trans.). Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Rajai Bukharaei, A. A. (1989). *Dictionary of Hafez's Poems*. Scientific Publications. [In Persian].

Roumeliotis, K. I., & Tselikas, N. D. (2023). ChatGPT and Open-AI Models: A Preliminary Review. *Future Internet, 15*(6), 192. https://www.mdpi.com/1999-5903/15/6/192

Rumi, J. M. (1985). *Masnavi Manawi* (R. Nicholson, Ed., with the care of N. Pourjavadi). AmirKabir. [In Persian].

Sattari, J. (1996). *Sufi Love*. Markaz Publishing. [In Persian].

Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., ... & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. *Advances in neural information processing systems, 30*. https://proceedings.neurips.cc/paper/2017/hash/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Abstract.html

Zamani, K. (1995). *Comprehensive Explanation of the Spiritual Masnavi*. Etelat Publications. [In Persian].

Zarrinkoob, A. (1995). *Sere Ney* (2 vol.). Scientific Publications. [In Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی